

امکان‌سنجی توسعه منطقه‌ای: مطالعه موردی پهنه استان‌های مرزی ایران و ترکیه

رضا پورمجیدی^۱   بختیار عزت پناه*^۲   کریم حسین زاده دلیر^۳

- ۱- دانشجوی دکتری تخصصی جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران
- ۲- نویسنده مسئول و استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران
- ۳- استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد مرند، دانشگاه آزاد اسلامی، مرند، ایران

چکیده

یکی از مهمترین موضوعاتی که در عصر جهانی شدن دارای اولویت است، نحوه تعامل منطقه‌ای کشورهای در سطح بین‌الملل محسوب می‌شود به طوری که در بسیاری از کشورهای جهان تلاش می‌نمایند تا از طریق ایجاد بسترهای مناسب همکاری با دیگر کشورها اقتصاد خود را رونق داده و به پایداری آن اقدام کنند. از این نظر در هزاره سوم نه تنها موضوع جهانی شدن اقتصاد در قالب یک شبکه جهانی از اهم مفاهیم محسوب می‌گردد، بلکه از قبل آن تعاملات فی مابین و حتی تأثیرات متقابل فرهنگها نیز نمود بارزی از شاخصه‌های جهانی شدن است. استان آذربایجان غربی و استان‌های واقع در شرق ترکیه که در همسایگی ایران قرار دارند با داشتن توانمندی‌های بالای گردشگری، تاریخی، محیطی و... حائز بالاترین اهمیت بوده و با توجه به ویژگی‌های تشابهات دینی، اجتماعی، فرهنگی، تاریخی و برخورداری از توانمندی‌های اقتصادی می‌توانند در قالب تعامل فی مابین در اقتصاد پایدار منطقه نقش مهمی ایفا نمایند. در این مقاله، با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از مدل‌های ترکیبی SWOT و AHP، اهمیت و اولویت عوامل مؤثر در پهنه استان‌های آذربایجان غربی و استان‌های شرق کشور ترکیه شناسایی و با بررسی روابط آنها عوامل رتبه‌بندی و در قالب مدل‌ها ارائه شده است. براساس نتایج پژوهش، پهنه مربوطه دارای توانمندی‌های بالقوه بوده، اما ضعف تسهیلات، امکانات و خدمات و زیربنایی، باعث شده است که این منطقه در پویایی اقتصاد و توسعه منطقه‌ای نتواند عملکرد چندان موفق داشته باشد.

واژه‌های کلیدی: توسعه منطقه‌ای، اقتصاد پایدار، طرح‌های توسعه و عمران، SWOT، AHP.

مقدمه

در عصر جهانی شدن، شهرها و مکان‌ها نمی‌توانند بی‌ارتباط از همدیگر باشند؛ ارتباطی که از اقتصاد گرفته تا فرهنگ، سیاست، صنعت و... را در برمی‌گیرد. با این دیدگاه و تأکید به احترام به مرزهای قراردادی بین کشورها، چرا نتوان فرهنگ‌ها را به هم نزدیک ساخت تا به‌عنوان یک پتانسیل به ارتقاء کارکردهای شهر کمک نمایند. این بدان معنی است که می‌توانیم دیدگاه برنامه‌ریزی خود را فقط از کشور ما به کشورهای دیگر تغییر دهیم. "جهانی که در آن قرار داریم همواره در حال دگرگونی است. ما دیگر در آنجایی قرار نداریم که یک دهه قبل متحیر و مبہوت در برابر تحولات و تغییرات در هم و بر هم ایستاده بودیم. تحولاتی که روابطشان با یکدیگر ناشناخته بود، امروزه در ورای آشفتگی و به‌هم‌ریختگی حاصله از این تغییرات و تحولات می‌بینیم که حوادث به‌طور منسجم‌تری شکل می‌گیرند: در واقع این آینده است که در حال تکوین است" (تافلر، ۱۳۷۳، ۴۸۴). "آینده‌ای که بدون تردید نمی‌توان با مبانی نظری گذشته با آن برخورد نموده و نیازمند یک مدیریت تازه خواهد بود تا بتواند جوابگوی نیازهای ساکنین و شهروندان مناطق مختلف باشد. گسترش شهر، طراحان، برنامه‌ریزان و کارشناسان امور شهری را به مطالعه بیشتر در ابعاد گوناگون توسعه مناطق شهری و تجزیه و تحلیل وجوه گوناگون مدیریت شهری به‌منظور ارائه راهکارهای نوین واداشته است" (حسین زاده دلیر، سیری در اندیشه‌های شهرسازی، ۱۳۹۳، ۲۴۱). و لذا می‌بایست روش‌های جدیدی را به کار گیریم. یکی از مزایای این روش، تمرکز بر روی توانایی‌های طرفین است.

عدالت و تعادل در توزیع امکانات، خدمات و اقتصاد به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه از موضوعات مهمی است. این موضوع بسیار قابل توجه است در حالی که: ۱- نابرابری در فرصت‌های امرار معاش در بخش‌های شهری و روستایی. ۲- نابرابری از شهر تا شهر، زیرا منابع محدود در پایتخت‌ها و یا شهرهای کژ بن متمرکز است. ۳- نابرابری اقتصادی درون شهری میان توده‌ها و یک گروه کوچک نخبه توانگر" (اسمیت، ۱۳۸۴، ۱۱) و لذا هم اینجاست که نوع نگاه برنامه‌ریزی دارای تعمق است. "در واقع برنامه‌ریزی حرفه‌ای است که بر روی شکل‌دهی محیط‌زیست بشری تمرکز دارد (Wang X & Rainer V Hofe, 2007, 1). تا بتواند توسعه را هموار سازد. در واقع هدف همه فرآیندهای توسعه رفاه انسان است". (مابوگونج، آل و آر پی میسرا، ۱۳۶۸، ۵۳). اگر توسعه مدیریت نگردد، همان نابرابری‌ها استمرار خواهند داشت. "در نظام جهانی که در آن قرار داریم، نابرابری‌ها به سه شیوه اتفاق می‌افتد: نابرابری جغرافیایی، نابرابری اجتماعی و نابرابری بخشی". (شورت، ج و ر و یونگ هیون کیم، ۱۳۸۶، ۱۰) "لذا درک این نکته که چگونه بین مفهوم توسعه پایدار و مباحث جاری پیرامون خود مفهوم توسعه ذاتاً رابطه برقرار است نیز از اهمیت زیادی برخوردار است" (پاتر رب، سلی لوید ایونز، ۱۳۸۴، ۲۸۹).

با دیدی به اماکن مجاور مرزها که به دور از دسترسی به خدمات هستند و پذیرش این موضوع که امکانات کشور از جمله موارد بسیار مهم مورد استفاده می‌باشند، احتمالاً در تلاش تهیه و اجرای برنامه‌های منطقه‌ای در همکاری با کشورها خواهیم بود. این می‌تواند مشکلات مربوط به سیاست را از بین برده و باعث می‌شود مردم، جوامع و همه افراد در یک فضای هم‌راستا و صادقانه برای یک هدف اصلی مرتبط سازد و آن هدف عبارت خواهد بود از: توسعه منطقه‌ای. در واقع و در رابطه با پهنه مورد نظر پژوهش، با دید و نگرش متفاوتی که می‌توان به پهنه داشت به‌خوبی می‌توان نابرابری در هر دو سوی مرز را دید. فعالیت‌های بی‌شماری در پهنه استان آذربایجان غربی در حال انجام گرفتن هستند که بیشتر آن‌ها در قالب امور خدماتی

می‌باشند و از امور پزشکی گرفته تا شاهره‌های ارتباطی مابین کشورهای این سوی مرز را در برمی‌گیرد. در آن سوی مرز نیز فعالیت‌های بی‌شمار به‌ویژه در محدوده اقتصاد بازار آزاد و برخورداری از تولیدات و اموراتی که این سوی مرز از آن بهره‌مند نمی‌باشند که دسترسی به بازار آزاد گرفته تا فعالیت‌های سیاحتی و... را شامل می‌گردند. از نظر شهرسازی نیز هر دو سوی مرز دارای تفاوت‌هایی هستند که از نوع برنامه‌های کالبدی توسعه ناشی می‌شوند. اگر بتوان نظام برنامه‌ریزی منطقه‌ای برای محدوده پیشنهادی به اجرا درآورد می‌تواند در توسعه منطقه‌ای هر دو سوی مرز و پهنه معرفی شده حائز اهمیت باشد.

پیشینه و چارچوب نظری

"پیشبرد پیشرفت و بهبودی در شرایط انسانی به صورتی که بتواند شادی فرد و جامعه را فراهم سازد، جزء ویژگی‌های ذاتی هر جامعه است. این موضوع عمدتاً و به‌صورت واضح طی ۵۰ سال اخیر مطرح گردیده و به‌طور دروغین بیان می‌دارد که شادی بیشتر از جامعه فردی است. مطلبی که تئوری سن‌ها و نهادهای عمومی در پی درک فرآیند و نحوه دخل و تصرف در آن هستند. در سطحی گسترده، این جنبه‌های بهبود دربرگیرنده مفهومی از توسعه است که عملاً به‌دست‌آمده است. طی پنجاه سال گذشته واژه "توسعه" در مقیاس کلان برای تغییرات اقتصادی به‌کار گرفته می‌شد. هرچند که شاید بتوان همچون رشد اقتصادی را به‌عنوان افزایش تولید یا مصرف ملت یا منطقه تعریف نمود؛ لیکن توسعه اقتصادی عبارت از افزایش تولید و مصرف افراد جامعه به‌واسطه احتساب نرخ رشد در سرانه افراد است. رشد اقتصادی می‌تواند وزن و توان یک ملت را مسائل جهانی افزایش دهد؛ اما شاید نتواند زندگی را برای ساکنانش آسان‌تر کند. توسعه اقتصادی تنها کالا و خدمات را افزایش می‌دهد، موضوعی که از سوی آحاد جامعه احساس می‌شود (Morris, 1998, Page 1).

"واژه region در زبان انگلیسی عبارتی است که معنای آن در زبان فارسی به منطقه و ناحیه برگردانده می‌شود. از این رو می‌توان توسعه منطقه‌ای و ناحیه‌ای را جدای از مقیاس‌های عملکردی در قالب یک تعریف گنجانید. از این رو همان‌گونه که برای ناحیه تعاریف متفاوتی ارائه شده است برنامه‌ریزی ناحیه‌ای نیز تعابیر متفاوتی دارد. میسرا معتقد است که تمامی فرآیندهای برنامه‌ریزی و توسعه باید در جهت رفاه بشر تنظیم شود و برنامه‌ریزی ناحیه‌ای نیز از این قاعده مستثنا نیست. برنامه‌ریزی ناحیه‌ای فرآیندی است که برای ایجاد سازگاری میان برنامه‌های اجتماعی اقتصادی و سیاسی دولت مرکزی از یکسو و حکومت‌های محلی از سوی دیگر تلاش می‌کند. فرآیند توجیه و تبیین و روشن کردن آرمان‌های اجتماعی و ارائه راه‌حلی در جهت سامان دادن به فعالیت‌ها در اقتصاد فوق شهری را برنامه‌ریزی ناحیه‌ای گویند (به‌طور ساده می‌توان برنامه‌ریزی ناحیه‌ای را کوششی متشکل و منظم برای انتخاب بهترین راه‌ها و روش‌ها به‌منظور رسیدن به هدف‌های خاص در یک ناحیه دانست). بویزر معتقد است که برنامه‌ریزی فرآیند پردازش داده‌ها و ستادهای یک ناحیه است.

برنامه‌ریزی ناحیه‌ای فرآیندی است در جهت تنظیم و هماهنگ کردن برنامه‌های مختلف اقتصادی اجتماعی با نیازها و امکانات محلی (معصومی اشکوری ۱۳۷۶).

در خصوص انجام پژوهش، به لحاظ آنکه بتوان تصویر روشن‌تری از پتانسیل‌های پهنه مورد نظر به دست آورد، تلاش شده است که خلاصه‌ای از داده‌های منطقه‌ای را در قالب یک جدول تنظیم و نتایج

مربوطه را با بهره‌گیری از امکانات، پتانسیل‌ها، نقطه‌ضعف‌ها و تهدیدات در چارچوب، تکنیک سوات دسته‌بندی و نتایج امر را با یک پردازش نموداری ارائه داد. برداشت این اطلاعات از طریق مشاهدات، نتایج تحقیقات و پروژه‌های تهیه‌شده برای پهنه مورد نظر، مصاحبه با کارشناسان امر و استفاده از روش دلفی بوده است (این بخش از پژوهش نیز در قالب مقاله‌ای جداگانه در شماره‌های آینده یکی از مقالات در حال چاپ هست).

روش تحقیق

روش تحقیق این پژوهش توصیفی-تحلیلی و از لحاظ هدف، کاربردی است. برای جمع‌آوری اطلاعات و داده‌های مورد نیاز، از مطالعات اسنادی استفاده شد. در پژوهش ابتدا ویژگی‌های گردشگری استان آذربایجان غربی با بهره‌مندی از داده‌های پژوهش‌های انجام یافته به‌ویژه از سوی دستگاه‌های ذیربط در کنار مطالعات میدانی از سوی محققان مورد بررسی قرار گرفته و اطلاعات جمع‌آوری شده طبقه‌بندی گردیدند. در مرحله بعدی با هدف شناسایی زمینه‌های اصلی و بالقوه در شکل‌گیری و بروز عوامل استراتژیک چهارگانه (فرصت‌ها، تهدیدها، نقاط قوت و نقاط ضعف)، مطالعه محیط بیرونی و درونی مورد شناسایی قرار گرفت. در این راستا بر اساس نظر متخصصان و کارشناسان مربوطه جداول سوات تهیه و تمامی عوامل ارتباط آنها در قالب جداول مزبور جانمایی گردید. در نهایت جهت تحلیل عوامل مزبور تکنیک AHP مورد استفاده قرار گرفته و هدف پژوهش با پیش‌بینی استراتژی توسعه طی جداول سوات تدوین گردیدند.

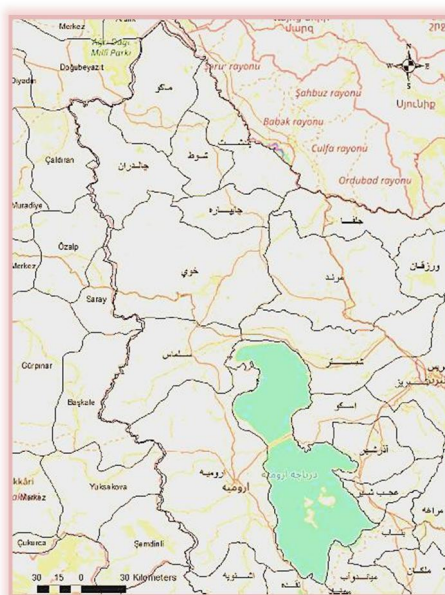
محدوده و قلمرو پژوهش

استان آذربایجان غربی دارای مرزی مشترک به طول ۵۶۴ کیلومتر مربع با کشور ترکیه است. شهرستان‌های ارومیه، سلماس، خوی، چالدران و ماکو واقع در استان آذربایجان غربی با استان‌های وان، هاکاری، آغری و ایغدیر واقع در کشور ترکیه همسایه بوده و دارای مرز مشترک هستند. همچنین، این استان و به‌ویژه شهرهای مرزی آن به دلایل مختلفی از جمله ویژگی‌های ژئوپلیتیکی حاکم بر منطقه، تشابهات فرهنگی، قومی، نژادی و زبانی و حتی ارتباطات فراوان ساکنان دو طرف مرز (پیوندهای عمیق فرهنگی - تجاری)، وجود راه‌آهن سراسری تهران - بازرگان، مناسب‌ترین راه ارتباط ایران و حتی آسیای میانه به اروپا و... در مجموع از مهم‌ترین ویژگی‌های و مزیت‌های این استان بوده و ضرورت اجرای برنامه‌های توسعه‌ای به ویژه توسعه شهری در سطح بین‌الملل را توجیه می‌نماید. لذا، با توجه به موارد گفته شده، هدف از مطالعه حاضر، بررسی امکان ارتقاء توسعه شهری و منطقه‌ای با مشارکت کشورها و در قالب برنامه‌ریزی منطقه‌ای، بوده و به دنبال پاسخ‌گویی به مهم‌ترین سؤال تحقیق (راهبردهای استفاده از برنامه‌ریزی منطقه‌ای (استفاده تجربیات برنامه‌های توسعه‌ای اجرا شده در شهرهای همسایه در کشور ترکیه) در جهت ارتقاء توسعه شهری و منطقه‌ای کدام‌اند؟) است. بدین ترتیب مهم‌ترین هدف این پژوهش، بررسی راهبردهای توسعه‌ای برای شهرهای مورد نظر با استفاده تجربیات برنامه‌های توسعه‌ای اجرا شده در شهرهای همسایه در کشور ترکیه است. در این راستا می‌توان فرضیه زیر را مطرح کرد: به نظر می‌رسد راهبرد تهاجمی - رقابتی مهم‌ترین

راهبرد توسعه‌ای برای شهرهای مورد نظر با استفاده تجربیات برنامه‌های توسعه‌ای اجرا شده در شهرهای همسایه در کشور ترکیه است (پورمجیدی و همکاران، ۱۳۹۸).

معرفی منطقه

مساحت منطقه مورد نظر مطالعه (دو بخش ایران و ترکیه)، حدود ۹۲۷۰۰ کیلومتر مربع است. منطقه مورد نظر مطالعه حاضر، مانند جزیره‌ای است که توسط دو دریاچه وان (در کشور ترکیه) و دریاچه ارومیه (در کشور ایران) احاطه شده است. مناطق مورد نظر این مطالعه با توجه به دارا بودن پیشینه‌ای تاریخی و حتی مشترک، پتانسیل‌های اکوتوریسم و گردشگری و سایر منابع و پتانسیل‌های جغرافیایی می‌توانند در توسعه و پیشرفت‌های همدیگر در آینده بسیار مؤثر باشند. منطقه مورد نظر این مطالعه بخشی از شرق کشور ترکیه است که دارای چهار استان به نام‌های Van، Ağrı، Iğdır و Hakkari است (شکل ۱).

شکل ۱. استان آذربایجان غربی و استان‌های شرقی کشور ترکیه دارای مرز مشترک با کشور ایران (استان آذربایجان غربی)

یافته‌های مربوط به ویژگی‌های مؤثر در توسعه منطقه‌ای محدوده مورد مطالعه بشرح جدول شماره (۱) می‌باشند که از طریق پرسشنامه، برداشت‌های میدانی، مطالعات طرح‌های توسعه و عمران و پروژه‌های تهیه شده برای محدوده تهیه گردیده است:

جدول شماره (۱): ماتریس ارزیابی عوامل داخلی (IFE) و عوامل خارجی (EFE)	
عوامل داخلی	
W1. مهاجرت‌های شهرنشینی و داخلی به لحاظ مسائل اقتصادی یا امنیتی یا پدیده‌های جغرافیایی	S1. قیمت اجناس به‌ویژه البسه
W2. وجود تعداد استان‌های زیاد	S2. دارای امکانات مناسب برای رفاه گردشگران
W3. منطقه کوهستانی	S3. تنوع اجناس
W4. منطقه سردسیر	S4. زبان ترکی
W5. توسعه ناموزون مراکز شهری و روستایی (نابرابری منطقه‌ای)	S5. زبان کردی
W6. تهیه طرح‌های توسعه با رویکرد استراتژیکی و ساختاری و راهبردی	S6. تشابهات فرهنگی
W7. کمبود آب در محدوده مورد مطالعه	S7. تشابهات قومی
W8. دارای بیکاری	S8. تشابهات دینی
W9. رشد شهرنشینی پایین در محدوده مورد مطالعه	S9. جامعه‌ای پویا
	S10. جامعه‌ای با معیارهای فرهنگ خودی
	S11. دارای تاریخی کهن و برخوردار از میراث فرهنگی و معنوی بی‌شمار
	S12. وجود اعتماد اجتماعی مناسب در مقیاس میکرو و ماکرو
	S13. ایجاد امنیت و حریم ایمنی برای خارجیان و رعایت حریم خصوصی آنان
	S14. آمادگی در مقابل بحران‌های مربوط به پدیده‌های طبیعی و غیرطبیعی
	S15. وجود فرودگاه در محدوده مورد نظر
	S16. دارای شهرهای بالنسبه تمییز و بهداشتی
	S17. وجود زیرساخت‌های رشد و توسعه و امکانات مربوطه
	S18. دارای گمرکات بسیار مهم در محدوده مورد مطالعه
	S19. دارای محیط‌زیست مناسب
	S20. دارای مردمی با اندیشه‌های الزام به فعالیت و خلاقیت در کسب درآمد
	S21. امکان استفاده از نفت و گاز
	S22. دارای موقعیت استراتژیکی به لحاظ سیاسی و جغرافیایی
	S23. دارای دریاچه
	S24. دارای خطوط راه‌آهن
	S25. دارای راه‌های دسترسی مناسب

	S26. دارای ظرفیت‌های تولیدی تخصصی S27. دارای شبکه‌های خدماتی، تأسیساتی و زیربنایی با عملکرد فرا استانی S28. دارای فرودگاه عمده در محدوده مورد مطالعه S29. دارای طرح‌های جامع و تفصیلی برای شهرهای بالای ۲۵۰۰۰ نفر جمعیت S30. دارای طرح‌های هادی شهری برای شهرهای زیر ۲۵۰۰۰ نفر جمعیت S31. وجود برخی مناطق تفریحی و گردشگری و سیاحتی S32. وجود هتل‌ها و مراکز اقامتی S33. دارای تولیدات کشاورزی S34. دارای تولیدات دریایی S35. دارای شهرهای ترکی و اسلامی S36. وجود شهر میانه اندام در محدوده مورد مطالعه S37. هم‌مرز بودن با کشورهای همسایه
T1. جامعه مصرفی T2. مادی‌گرایی در جامعه T3. وقوع برخی از بخش‌های محدوده مورد مطالعه بر روی خط زلزله T4. وقوع برخی مناطق بر روی خطوط گسل T5. محدوده مورد مطالعه جزء مناطق توسعه‌نیافته	O1. فرهنگ مناسب جذب گردشگران O2. امکان ایجاد مراکز تجاری با همکاری شرکت‌های چندملیتی O3. جامعه‌ای چندصدایی از نظر سیاسی O4. دارای آرامش سیاسی بالنسبه مناسب O5. هماهنگی مردم با فرآیند توسعه O6. همکاری‌های گمرکی O7. دارای برنامه‌های منطقه‌ای O8. عبور راه ابریشم از کشور O9. دارای ارتباط با چهار کشور O10. دارای پتانسیل نیروی انسانی تحصیل کرده O11. وجود منطقه آزاد تجاری در محدوده مورد مطالعه O12. دارای مناطق حفاظت‌شده O13. بهره‌مندی از تعداد زیاد توریست O14. استفاده از انرژی‌های آبی
عوامل خارجی	

جدول شماره (۲) وزن و امتیاز زیر عوامل داخلی (IFE) و زیر عوامل خارجی (EFE) را مورد ارزیابی قرار می‌دهد:

جدول (۲): وزن و امتیاز زیر عوامل داخلی (IFE)

عوامل داخلی									
نقاط ضعف (W)					نقاط قوت (S)				
امتیاز وزنی	درجه بندی	وزن نسبی	وزن اولیه	زیر عامل	امتیاز وزنی	درجه بندی	وزن نسبی	وزن اولیه	زیر عامل
۰,۲۱	۲	۰,۱۰۵	۵۵	W1	۰,۰۴۴	۴	۰,۰۱۱	۳۰	S1
۰,۲	۲	۰,۱	۵۰	W2	۰,۰۷۵	۵	۰,۰۱۵	۴۰	S2
۰,۴۸۹	۳	۰,۱۶۳	۸۵	W3	۰,۰۵۲	۴	۰,۰۱۳	۳۵	S3
۰,۵۱۹	۳	۰,۱۷۳	۹۰	W4	۰,۰۳۱	۱	۰,۰۳۱	۸۵	S4
۰,۲۳	۲	۰,۱۱۵	۶۰	W5	۰,۱۰۸	۶	۰,۰۱۸	۵۰	S5
۰,۲	۲	۰,۱	۵۰	W6	۰,۰۳۱	۱	۰,۰۳۱	۸۳	S6
۰,۰۹	۱	۰,۰۹	۴۵	W7	۰,۰۳۱	۱	۰,۰۳۱	۸۳	S7
۰,۰۸	۱	۰,۰۸	۴۰	W8	۰,۰۳۱	۱	۰,۰۳۱	۸۳	S8
۰,۰۹	۱	۰,۰۹	۴۵	W9	۰,۲۳۴	۹	۰,۰۲۶	۷۰	S9
-	-	-	-	-	۰,۰۳۱	۱	۰,۰۳۱	۸۵	S10
-	-	-	-	-	۰,۰۳۵	۱	۰,۰۳۵	۹۵	S11
-	-	-	-	-	۰,۰۲۸	۱	۰,۰۲۸	۷۵	S12
-	-	-	-	-	۰,۰۳	۱	۰,۰۳	۸۰	S13
-	-	-	-	-	۰,۱۷۶	۸	۰,۰۲۲	۶۰	S14
-	-	-	-	-	۰,۲۳۴	۹	۰,۰۲۶	۷۰	S15
-	-	-	-	-	۰,۰۲۸	۱	۰,۰۲۸	۷۵	S16
-	-	-	-	-	۰,۱۹۲	۸	۰,۰۲۴	۶۵	S17
-	-	-	-	-	۰,۰۳۵	۱	۰,۰۳۵	۹۵	S18
-	-	-	-	-	۰,۰۳۱	۱	۰,۰۳۱	۸۵	S19
-	-	-	-	-	۰,۰۳۳	۱	۰,۰۳۳	۹۰	S20
-	-	-	-	-	۰,۱۹۲	۸	۰,۰۲۴	۶۵	S21
-	-	-	-	-	۰,۰۳۶	۱	۰,۰۳۶	۹۸	S22
-	-	-	-	-	۰,۰۳۶	۱	۰,۰۳۶	۹۸	S23
-	-	-	-	-	۰,۰۴۴	۴	۰,۰۱۱	۳۰	S24
-	-	-	-	-	۰,۱۹۲	۸	۰,۰۲۴	۶۵	S25
-	-	-	-	-	۰,۲۳۴	۹	۰,۰۲۶	۷۰	S26
-	-	-	-	-	۰,۱۹۲	۸	۰,۰۲۴	۶۵	S27
-	-	-	-	-	۰,۰۳۳	۱	۰,۰۳۳	۹۰	S28
-	-	-	-	-	۰,۰۳۱	۱	۰,۰۳۱	۸۵	S29
-	-	-	-	-	۰,۰۳۱	۱	۰,۰۳۱	۸۵	S30
-	-	-	-	-	۰,۲۳۴	۹	۰,۰۲۶	۷۰	S31

-	-	-	-	-	۰,۱۷۶	۸	۰,۰۲۲	۶۰	S32
-	-	-	-	-	۰,۰۳	۱	۰,۰۳	۸۰	S33
-	-	-	-	-	۰,۰۳	۳	۰,۰۱	۲۵	S34
-	-	-	-	-	۰,۰۳۷	۱	۰,۰۳۷	۱۰۰	S35
-	-	-	-	-	۰,۰۳۳	۱	۰,۰۳۳	۸۹	S36
-	-	-	-	-	۰,۰۳۷	۱	۰,۰۳۷	۱۰۰	S37
۲,۱۰۸	-	۱	۵۲۰	-	۳,۰۸۸	-	۱	۲۷۰۹	مجموع
عوامل خارجی									
تهدیدها (T)					فرصت (O)				
امتیاز وزنی	درجه بندی	وزن نسبی	وزن اولیه	زیر عامل	امتیاز وزنی	درجه بندی	وزن نسبی	وزن اولیه	زیر عامل
۱,۶۸	۸	۰,۲۱	۴۰	T1	۰,۴۲	۵	۰,۰۸۵	۶۰	O1
۱,۶۸	۸	۰,۲۱	۴۰	T2	۰,۱۲	۲	۰,۰۶۳	۴۵	O2
۰,۶	۴	۰,۱۵	۳۰	T3	۰,۱۲	۲	۰,۰۵۶	۴۰	O3
۰,۶	۴	۰,۱۵	۳۰	T4	۰,۲۴	۳	۰,۰۷	۵۰	O4
۳,۳۸	۱۳	۰,۲۶	۵۰	T5	۰,۳۳	۴	۰,۰۷۸	۵۵	O5
-	-	-	-	-	۰,۶۸	۶	۰,۰۹۹	۷۰	O6
-	-	-	-	-	۰,۸۴	۷	۰,۱۰۶	۷۵	O7
-	-	-	-	-	۰,۱۲	۲	۰,۰۶۳	۴۵	O8
-	-	-	-	-	۰,۶۸	۶	۰,۰۹۹	۷۰	O9
-	-	-	-	-	۰,۱۲	۲	۰,۰۵۶	۴۰	O10
-	-	-	-	-	۰,۰۵۳	۱	۰,۰۴۲	۳۰	O11
-	-	-	-	-	۰,۰۸۵	۱	۰,۰۴۹	۳۵	O12
-	-	-	-	-	۰,۲۴	۳	۰,۰۷	۵۰	O13
-	-	-	-	-	۰,۱۲	۲	۰,۰۵۶	۴۰	O14
۷,۹۴	-	۱	۱۹۰	-	۴,۱۶۸	-	۱	۷۰۵	مجموع

منبع: یافته‌های پژوهش

پس از محاسبه مجموع وزن‌های هر یک از عوامل مربوط به نقاط قوت، نقاط ضعف، فرصت‌ها و تهدیدها به منظور بررسی تطبیقی SWOT از وضع موجود (نقاط قوت، نقاط ضعف، فرصت‌ها و تهدیدها) و نیز ارائه استراتژی‌های مناسب، امتیاز نهایی آن‌ها مشخص گردید. همان‌طور که مشاهده می‌گردد، کشیدگی نمودار با مجموع امتیاز وزنی $۳/۰۸۸$ و $۴/۱۶۸$ به ترتیب به سمت قوت‌ها و فرصت‌ها میل دارد و این نشانه آن است که منطقه مورد نظر به لحاظ تجربیات برنامه‌های توسعه‌ای اجرا شده در شهرهای همسایه (کشور ترکیه) در جهت ارتقاء توسعه شهری و منطقه‌ای می‌تواند مناسب باشد و استفاده از آن تجربیات حداقل قابل

مطرح شدن است. البته لازم به ذکر است، با توجه به نقاط قوت و فرصت‌های بالای دو کشور، منطقه مورد مطالعه (شهرهای و مناطق مرزی استان آذربایجان غربی) در جهت نیل به توسعه پایدار شهری و منطقه‌ای با ضعف‌ها و تهدیدها و چالش‌های جدی مواجه هست. لذا، لزوم توجه اساسی و برنامه‌ریزی ضربتی و جامع و مناسب جهت تبدیل ضعف‌ها و فرصت‌ها به نقاط قوت و از طرفی دیگر کاهش تهدیدات و مقابله با آن‌ها بسیار ضروری است.

یافته‌ها بر اساس مدل SWOT-AHP

در مرحله اول که مرحله ورودی محسوب می‌شود، نقاط قوت، ضعف، تهدیدها و فرصت‌های عوامل محیطی، ضریب و رتبه آن‌ها جمع‌آوری شده است تا در مرحله‌های بعد، مجموع امتیاز نهایی محاسبه شود و عوامل در نرم‌افزار Expert choice به معیارهای مشخص شده اختصاص یابد. در این مرحله، ماتریس عوامل داخلی و عوامل خارجی و استراتژی‌ها استخراج شده است. در مرحله دوم تلفیق مدل‌های SWOT-AHP تجزیه مسائل مورد نظر به صورت سلسله مراتبی است که شامل هدف، معیارها، زیرمعیارها و استراتژی‌های داده شده است و در نهایت، ساختار سلسله مراتبی پژوهش را به وجود می‌آورد؛ سپس مقایسه‌های زوجی بین چهار معیار اصلی مدل SWOT در هر قالب از مجموعه عوامل موجود در زیرمعیارها به صورت مجزا در نرم‌افزار Expert choice تعیین شده است و نتایج آن را در ادامه نشان داده شده است.

جدول (۳). وزن نهایی زیرمعیارهای مدل SWOT در محیط نرم‌افزار Expert choice

وزن نهایی زیر معیار (وزن معیار * وزن زیر معیار)	وزن زیر معیار	وزن نهایی معیارهای اصلی مدل SWOT
۰,۰۰۷۱۵	$WS_1=0,011$	Ws=۰,۶۵
۰,۰۰۹۷۵	$WS_2=0,015$	
۰,۰۰۸۴۵	$WS_3=0,013$	
۰,۰۲۰۱۵	$WS_4=0,031$	
۰,۰۱۱۷	$WS_5=0,018$	
۰,۰۲۰۱۵	$WS_6=0,031$	
۰,۰۲۰۱۵	$WS_7=0,031$	
۰,۰۲۰۱۵	$WS_8=0,031$	
۰,۰۱۶۹	$WS_9=0,026$	
۰,۰۲۰۱۵	$WS_{10}=0,031$	
۰,۰۲۲۷۵	$WS_{11}=0,035$	
۰,۰۱۸۲	$WS_{12}=0,028$	
۰,۰۱۹۵	$WS_{13}=0,03$	
۰,۰۱۴۳	$WS_{14}=0,022$	
۰,۰۱۶۹	$WS_{15}=0,026$	

۰,۰۱۸۲	$WS_{16}=۰,۰۲۸$		
۰,۰۱۵۶	$WS_{17}=۰,۰۲۴$		
۰,۰۲۲۷۵	$WS_{18}=۰,۰۳۵$		
۰,۰۲۰۱۵	$WS_{19}=۰,۰۳۱$		
۰,۰۲۱۴۵	$WS_{20}=۰,۰۳۳$		
۰,۰۱۵۶	$WS_{21}=۰,۰۲۴$		
۰,۰۲۳۴	$WS_{22}=۰,۰۳۶$		
۰,۰۲۳۴	$WS_{23}=۰,۰۳۶$		
۰,۰۰۷۱۵	$WS_{24}=۰,۰۱۱$		
۰,۰۱۵۶	$WS_{25}=۰,۰۲۴$		
۰,۰۱۶۹	$WS_{26}=۰,۰۲۶$		
۰,۰۱۵۶	$WS_{27}=۰,۰۲۴$		
۰,۰۲۱۴۵	$WS_{28}=۰,۰۳۳$		
۰,۰۲۰۱۵	$WS_{29}=۰,۰۳۱$		
۰,۰۲۰۱۵	$WS_{30}=۰,۰۳۱$		
۰,۰۱۶۹	$WS_{31}=۰,۰۲۶$		
۰,۰۱۴۳	$WS_{32}=۰,۰۲۲$		
۰,۰۱۹۵	$WS_{33}=۰,۰۳$		
۰,۰۰۶۵	$WS_{34}=۰,۰۱$		
۰,۰۲۴۰۵	$WS_{35}=۰,۰۳۷$		
۰,۰۲۱۴۵	$WS_{36}=۰,۰۳۳$		
۰,۰۲۴۰۵	$WS_{37}=۰,۰۳۷$		
۰,۰۱۳۲۳	$WW_1=۰,۱۰۵$		$Ww=۰,۱۲۶$
۰,۰۱۲۶	$WW_2=۰,۱$		
۰,۰۲۰۵	$WW_3=۰,۱۶۳$		
۰,۰۲۱۷	$WW_4=۰,۱۷۳$		
۰,۰۱۴۴۹	$WW_5=۰,۱۱۵$		
۰,۰۱۲۶	$WW_6=۰,۱$		
۰,۰۱۱۳۴	$WW_7=۰,۰۹$		
۰,۰۱۰۰۸	$WW_8=۰,۰۸$		$Wo=۰,۱۷$
۰,۰۱۱۳۴	$WW_9=۰,۰۹$		
۰,۰۱۴۴۵	$WO_1=۰,۰۸۵$		
۰,۰۱۰۷۱	$WO_2=۰,۰۶۳$		
۰,۰۰۹۵۲	$WO_3=۰,۰۵۶$		
۰,۰۱۱۹	$WO_4=۰,۰۷$		
۰,۰۱۳۲۶	$WO_5=۰,۰۷۸$		

۰,۰۱۶۸۳	$WO_6=0,099$	$Wt=0,046$
۰,۰۱۸۰۲	$WO_7=0,106$	
۰,۰۱۰۷۱	$WO_8=0,063$	
۰,۰۱۶۸۳	$WO_9=0,099$	
۰,۰۰۹۵۲	$WO_{10}=0,056$	
۰,۰۰۷۱۴	$WO_{11}=0,042$	
۰,۰۰۸۳۳	$WO_{12}=0,049$	
۰,۰۱۱۹	$WO_{13}=0,07$	
۰,۰۰۹۵۲	$WO_{14}=0,056$	
۰,۰۰۹۶۶	$WT_1=0,21$	
۰,۰۰۹۶۶	$WT_2=0,21$	
۰,۰۰۶۹	$WT_3=0,15$	
۰,۰۰۶۹	$WT_4=0,15$	
۰,۰۱۱۹۶	$WT_5=0,26$	

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۳۹۶

در پایان، وزن نهایی استراتژی‌های قابل استفاده در محدوده مورد مطالعه با استفاده از نرم افزار Expert choice مورد بررسی قرار گرفت و نتایج نشان داد، به ترتیب استراتژی SO با وزن ۰/۹۰۲، استراتژی WO با وزن ۰/۳۷۳، استراتژی ST با وزن ۰/۶۷۳ و استراتژی WT با وزن ۰/۱۹۴ به عنوان خروجی نهایی مدل ترکیبی می‌توان مورد استفاده قرارداد. با توجه به یافته‌های تحقیق در مدل SWOT-AHP و خروجی نرم-افزار Expert choice استراتژی‌های تهاجمی - رقابتی (SO) با امتیاز ۰/۹۰۲ به عنوان استراتژی اصلی و استراتژی‌های بازنگری (WO) با امتیاز ۰/۳۷۳ به عنوان استراتژی آلترناتیو انتخاب شده است.

نتیجه‌گیری

توسعه مبحثی است که به خودی خود اتفاق نمی‌افتد و نیازمند همدلی و همت ساکنان محدوده برنامه‌ریزی شده است. این موضوع در اثر برنامه‌ریزی‌های داخلی قالب یک کشور به جهت تبعیت از ساختار برنامه‌ریزی امری عادی است؛ اما زمانی که از مرزهای قراردادی عبور می‌کند نیازمند شناخت کاملی از آن سوی مرز است. نیازهای عینی و واقعی ملت‌ها و دولت‌های یک منطقه که ناشی از واقعیت مجاورت و یا قرار داشتن در یک حوزه جغرافیایی و سیاسی - فرهنگی و اقتصادی مشترک است؛ مسائل، مشکلات و یا منافع را ایجاد می‌کند که همه‌ی آن دولت‌ها سود و نفع مشترکی در حل آن‌ها و همکاری با یکدیگر برای بهره‌برداری از منافع آن دارند و همین، ایجاد ارتباطات در سطوح دوجانبه و چندجانبه و ایجاد سازوکارها، سازمان‌ها و ساختارهای مشترک را برای آن‌ها به یک امر ضروری مبدل می‌نماید. در این مطالعه برای بررسی راهبردهای استفاده از برنامه‌ریزی منطقه‌ای (پهنه محدوده استانهای همجوار کشورهای ایران و ترکیه) در جهت ارتقاء توسعه شهری و منطقه‌ای از مدل ترکیبی SWOT-AHP استفاده شده است. نتایج نشان داد، از

نظر کارشناسان مورد مطالعه ویژگی‌های پهنه مورد نظر در هر دو کشور ایران و ترکیه با در نظر گرفتن امکانات و خدمات داخلی به‌عنوان پتانسیلی خوب با امتیاز وزنی $4/168$ به‌عنوان فرصت مناسبی جهت توسعه منطقه‌ای بوده و دارای توان بالقوه‌ای با امتیاز وزنی $3/088$ می‌باشد. این بدان مفهوم است که پهنه مورد نظر دارای بستری آماده با امکانات فراوان جهت سرمایه‌گذاری‌های مادی و معنوی است تا امکان رشد و توسعه شهری و منطقه‌ای فراهم آید. این منطقه از مرکز به دور بوده و از این نظر آن‌چنان‌که باید بدان پرداخته نشده است و لذا دارای کاستی‌ها و کمبودهایی است که امتیاز وزنی $2/108$ را بر اساس یافته‌های پژوهش به‌خود اختصاص داده است؛ هرچند که نبایستی کتمان نمود به‌دلیل عدم پرداخت به موضوع در محدوده مورد نظر عدم توسعه دارای تهدیداتی نیز خواهد بود.

در مدل SWOT-AHP با تهیه ماتریس SWOT، متشکل از ۶۵ زیر معیار و چهار استراتژی از مدل AHP، استراتژی‌ها ارزیابی شدند و با توجه به ویژگی‌های مناطق و شهرهای مورد مطالعه (استان آذربایجان غربی) یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد در مدل SWOT-AHP، استراتژی‌های تهاجمی - رقابتی (SO) با امتیاز $0/902$ به‌عنوان استراتژی اصلی و استراتژی‌های بازنگری (WO) با امتیاز $0/373$ به‌عنوان آلترناتیو انتخاب شده و شایان ذکر است انتخاب استراتژی در مدل SWOT-AHP به‌عنوان استراتژی برتر و مکمل بدان معنا نیست که دو استراتژی دیگر نمی‌توانند در راهبردهای استفاده از برنامه‌ریزی منطقه‌ای در جهت ارتقاء توسعه شهری و منطقه‌ای، مؤثر باشند؛ بلکه منظور این است در حال حاضر و با توجه به قابلیت‌ها و پتانسیل‌های موجود و شرایط مناطق مورد مطالعه، این دو استراتژی کارایی بیشتر داشته و باید آن‌ها تقویت شود و این تقویت باید به سبکی باشد که نقاط ضعف و تهدیدها حتماً در نظر گرفته شوند. با توجه به نتایج به‌دست‌آمده می‌توان پیشنهاد‌های زیر را در جهت استفاده هرچه بیشتر از تجربیات موفق منطقه‌ای در توسعه منطقه‌ای و شهری ارائه نمود:

الف) مدیریت کلان کشورها در مقیاس بین‌الملل:

۱. تهیه تفاهم‌نامه خاص در این خصوص.
۲. ایجاد بسترهای قانونی لازم از جمله شرح خدمات مربوطه.
۳. تأمین منابع مالی اولیه طرح جهت انجام مطالعات.
۴. معرفی طرح در مقیاس بین‌المللی به‌منظور اطلاع‌رسانی در راستای جلب مشارکت‌ها و سرمایه‌گذاری‌ها.
۵. استفاده از کارشناسان مجرب و مطلع به شرایط و وضعیت موجود منطقه.
۶. ایجاد پایگاه داده اطلاعاتی ویژه برای طرح در مقیاس منطقه.
۷. ایجاد بستر مناسب برای نظارت بر اجرای طرح.
۸. ایجاد بستر مدیریت واحد در پیشبرد اهداف توسعه.
۹. ایجاد بستر مناسب همکاری کلیه نهادها و سازمان‌های بخشی و فرا بخشی با مدیریت تهیه و اجرای طرح.

ب) مدیریت کلان کشورها در مقیاس داخل کشور:

۱. ایجاد محمل قانونی برای تشکیل مدیریت راهبری طرح به همراه ایجاد سازوکار تشکیلات مربوطه از تهیه طرح گرفته تا نظارت بر اجرای آن.
۲. الزام قانونی برای تأمین منابع مالی.

۳. الزام بسترهای قانونی به دستگاه‌های ذی‌ربط جهت انجام مطالعات قبلی نحوه امکان ارتباط با مدیریت پروژه.
  ۴. تغییر شرح خدمات از جامع بودن به استراتژیک در ایران.
  ۵. ایجاد پایگاه داده اطلاعاتی ویژه برای طرح در داخل کشور.
  ۶. ایجاد بستر مناسب همکاری کلیه نهادها و سازمان‌های بخشی و فرا بخشی در داخل کشور با مدیریت تهیه و اجرای طرح با مدنظر قرار دادن ملاحظات پدافندی.
- واضح است که در راستای تهیه و اجرای طرح، ملاحظات دفاعی می‌بایست مورد توجه قرار گیرند.

منابع و مأخذ:

۱. اسمیت، دیوید آ. (۱۹۵۶)، شهرهای جهان‌سومی در چشم انداز جهانی (اقتصاد سیاسی شهرنشینی ناموزون)، ترجمه محمدعلی موسوی فریدنی (۱۳۸۴). چاپ اول. اصفهان: انتشارات نقش مانا.
۲. پاتر، رابرت و سلی لوید ایونز. (۱۹۹۸)، شهر در جهان در حال توسعه، ترجمه کیومرث ایران‌دوست، مهدی دهقان منشادی و میترا احمدی (۱۳۸۴)، چاپ اول. تهران: انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور.
۳. پورمجیدی، رضا (۱۳۹۵). راهکارهای توسعه شهری و منطقه‌ای در مقیاس بین‌المللی (نمونه موردی استان‌های هم‌جوار و شهرهای مرزی ایران و ترکیه)، کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و منظر شهری در تاریخ ۷ مرداد ۱۳۹۵، استانبول.
۴. تافلر، آلوین. (۱۳۷۳): موج سوم. ترجمه شهین دخت خوارزمی، ویرایش ۹. تهران: سیمرغ با همکاری انتشارات فتح.
۵. حسین زاده دلیر، کریم. (۱۳۹۳)، بررسی ایده‌ها و برنامه‌های شهری، انتشارات فروزش، تبریز، ص ۲۴۱.
۶. رنای شورت، جان و یونگ هیون کیم. (۱۹۹۹)، جهانی‌شدن و شهر، ترجمه احمد پوراحمد و شایان (قهرمان) رستمی (۱۳۸۶)، چاپ اول. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
۷. مابوگونج، ای ال و آر پی میسرا. (۱۹۸۱)، توسعه منطقه‌ای (روشهای نو)، ترجمه عباس مخبر (۱۳۶۸)، چاپ اول. تهران: وزارت برنامه و بودجه (مرکز مدارک اقتصادی-اجتماعی و انتشارات).
8. Morris, Arthur. (1998), Geography and development. UCL Press.
9. Wang, Xinhao and Rainer vom Hofe. (2007), Research Methods in Urban and Regional Planning. New York: Springer Berlin Heidelberg